

İttihat ve Terakki ve Sol

Bedi GÜMÜŞLÜ

Ankara

GÜMÜŞLÜ, Bedi, İttihat ve Terakki ve Sol. *CTAD* Yıl 5, Sayı 10 (Güz 2009), 165-188.

İttihat ve Terakki, Osmanlı devletinin son döneminde devletin yıkılışını engellemeyi amaçlayan ve meşrutî bir yönetim tarzı için mücadele eden bir cemiyettir ve kurulduğu 1889 yılından, devletin yıkılışına kadar ülkedeki bütün iç siyasî gelişmeleri etkilemiştir. Bu cemiyetin Sol ile ilişkisi, cemiyetin siyasî bakış açısını anlama konusunda önemli ipuçları sunmaktadır. Bu ise imparatorluğun son dönemi ile yeni Türk devletinin kuruluş sürecine farklı bir açıdan bakmayı mümkün hâle getirebilir.

Anahtar Kelimeler: İttihat ve Terakki, Sol, Osmanlılık, Milliyetçilik, II. Meşrutiyet.

GÜMÜŞLÜ, Bedi, Committee of Union and Progress and Left. *CTAD* Year 5, Issue 10 (Fall 2009), 165-188.

Committee of Union and Progress is an organization, founded in late imperial period in order to prevent the collapse of Ottoman Empire and to establish constitutional monarchy. This organization affected all the internal processes in Ottoman Empire from when it is founded in 1889 to the year it is collapsed in 1918. The relations of this organization with “left wing” give opportunity to understand the political approach of the organization and provides a different approach to the last times of the empire and the process of establishment of Turkish Republic.

Key Words: Committee of Union and Progress, Left Wing, Ottomanism, Nationalism, Ottoman Constitutionalism.

Giriş

Osmanlı devletinin Tanzimat'la birlikte siyasî, kültürel, ekonomik, ve sosyal alanların her birinde yöneldiği kapsamlı değişimlerin yaşandığı süreç çoğunlukla, devlet yönetim anlayışına yeni bir biçim verme ile Batı'dan gelen yeni hayat tarzının Osmanlı toplumuna yerleşmesi çabalarını içine alır. Birçok etmenin yer değiştirdiği ve oldukça karmaşık olan bu sürecin henüz sona ermediğini iddia etmek mümkündür. Bunun sebebi bu dönemden sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin bu karmaşık sürecin bir sonucu veya sentezi olmamasından çok, Cumhuriyet'ten bu yana süren toplumsal gerilimler, tikanlıklar, kültürel, dinsel sorunlar ve siyasî dalgalanmaların sözkonusu zamanları hatırlatmasıdır.

Osmanlı devletinin son, yeni Türk devletini ilk işaretlerinin belirlediği yakın tarihin bu dönemini anlamak bu açıdan önemlidir. İttihat ve Terakki Cemiyeti ise geçirdiği aşamalar, nitelikleri, eylemleri Osmanlı'nın dağılma sürecinin resminde çarpıcı renklerle yer alan önemli unsurlardan biridir.

Bu çalışmada üzerinde durulacak olan İttihat ve Teraki Cemiyeti ve Sol (ile ilişkileri) konusunun önemi, öncelikle sözkonusu Cemiyetin öneminden, ardından Solun 20. yüzyılın başlarındaki sosyal ve siyasî etkisinden kaynaklanmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Solun önemli ölçüde sarstığı bir uluslararası arenada kurulmuştur ve hem o, hem de kuruluşunda etkisi olan İttihat ve Terakki, kendilerini bu fikir ve olguya karşı bir şekilde tanımlamışlardır. Bu çalışma, problemi bir yönüyle, İttihat ve Terakki'nin 1889'da kuruluşundan kendisini lağv ettiği 1918 yılına kadar, Cemiyetin siyasî yapısı ve ideolojisi ile Sol arasındaki ilişkiye kuramsal açıdan değinmekle birlikte, özellikle dönemin Osmanlı sol örgütleri ile ilişkilerini merkeze alarak açıklamayı denemektedir.

Çalışmada 'Sol' kavramı, yaygın olarak kabul edilen dar ve ideolojik anlamı ile monarşi, oligarşi ve otokrazi karşıtlığı ve ütopyik olanı da dahil, sosyalist özellikleri ile değerlendirilmiş, daha geniş açıklamalara gerek duyulmamıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti

1889'da Askerî Tıbbiye öğrencisi beş genç; İshak Sükutî, Hüseyinzâde Ali, Abdullah Cevdet, Mehmed Reşit ve İbrahim Temo, İttihad-ı Osmanî ismiyle, hücre usulü genişlemeye çalışan ve gizli toplantılarında hürriyetle ilgili kitap ve şiirler okuyan gizli bir teşkilât kurarlar.¹ İttihat ve Terakki'nin ilk çekirdeği olarak kabul edilen bu teşkilât, 1895'e kadar önemli bir eylem yapmamış, daha çok bir fikir kulübü gibi çalışmıştır. Bu örgüte adını veren Ahmet Rıza, örgütün çalışmalarına Paris'ten katılan bir Osmanlı aydını ve devlet adamıydı. Pozitivizmin kurucusu Auguste Comte'un öğrencisi Pierre Lafitte'in düşüncelerinden etkilenen Ahmed Rıza, pozitvizmin 'düzen ve ilerleme' fikirlerinden hareketle örgüte bu ismi vermiştir.² 'İttihat' kelimesi, Osmanlı'nın bütün unsurlarının birliği fikrinden vazgeçilmemesinin bir işaretidir.³

Cemiyet, 1894'de Bitlis'te bastırılan Ermeni ayaklanmasının birinci yıl dönümünde, İstanbul'da gerçekleştirilen Ermeni yürüyüşünün engellendiği 1895'in çalkantılı bir zamanında, *İttihad-ı Osmanî* ismiyle ilk bildirisini

¹ Sina Akşin, "Siyasal Tarih (1789-1908)", *Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Devleti 1600-1908*, Ed. Sina Akşin, 4. Basım, Cem Yayınları, İstanbul, 1995, s.171.

² 'Order' (Fr. Ordre) 'düzen' olarak çevrildiğinde, Osmanlı'nın klasik döneminde devletin ayakta durmasının temeli olarak ülkedeki farklı gayrimüslim unsurların birliğinin anlaşıldığı ve 'ittihad-ı anasır'ın *ittihad* anlamında kullanıldığı söylenebilir.

³ Akşin, agm., s.171.

yayınlamıştır. Gizlice dağıtılan ve duvarlara asılan bu bildiriye, Ermenilerin “küstah hareketlerine teessüf edilmekle” birlikte, II. Abdülhamid’in basiretsizliğine işaret edilmiş ve halka asıl hedef “müstebit padişahı devirmek” olarak gösterilmiştir.⁴ İstanbul’daki bu eylemle birlikte, aynı yıl Paris’te *Meşveret* gazetesi⁵ yayınlanmaya başlamıştır. Cemiyetin giderek güçlenmesi de bu zamanlara rastlar. Bu nedenle ona yönelik tedbirler de sertleştirilmiş, daha önce sadece nasihat verilerek salıverilen Cemiyet üyesi gençler hapislerde bekletilmeye ve uzak yerlere sürgün edilmeye başlanmıştır. Soruşturmalardan başta gevşek tutulmasının nedeni bazı nüfuzlu kişilerin Cemiyete yakın olmasıdır.⁶1896’da Cemiyet önemli bir güç hâline gelmiş görünmektedir. Ancak 1897’den sonra kendisine yönelik tedbirler iyice sertleşmiştir: Hapis cezasına çevrilmiş idam cezaları, 78 askerî öğrencinin Trablusgarb’a sürgünü, Askerî Tıbbiye’nin Gülhane’den Haydarpaşa’ya taşınması ve iki sınıfının tard edilmesi vb.⁷ Bu arada Cemiyet üyeleri arasındaki bazı fikir ayrılıkları Ahmed Rıza’nın Cemiyetten ayrılmasına yol açmış, onun yerine 1896’da Mizancı Murad getirilmiştir. Ancak Murat, padişahın Paris’e gönderdiği Ahmed Celelettin Paşa’nın af teklifini kabul ederek İstanbul’a dönüp devlet memurluğuna geçince Cemiyet önemli ölçüde sarsılmıştır.

1899’da Abdülhamid’in kızkardeşi ile evli olan Mahmud Celelettin Paşa’nın, oğulları Sabahattin ve Lütfullah ile Avrupa’ya kaçması ve Cemiyetin çalışmalarına katılması ise yeni bir canlanma sürecini başlatmıştır. Bu dönemde (Prens) Sabahattin’in çabaları ile 1902’de Paris’te I. Jön Türk Kongresi toplanmış, bu kongrede başını Ahmet Rıza’nın çektiği eski İttihatçılar ile Prens Sabahattin taraftarları arasında sert tartışmalar yaşanınca kongre bölünmeyle sonuçlanmıştır. Sonunda Prens Sabahattin’in yabancıların yardımıyla ve askerî güçle padişahın tahttan indirilmesine yönelik görüşleri kongrede kabul edilmiş, ardından bu strateji hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Ancak bu girişim de başarısızlığa uğramış, bunun üzerine Prens Sabahattin Cemiyetle bağlarını bir süreliğine kopararak bilimsel çalışmalara yönelmiştir. Böylece İttihat ve Terakki bölünmüşlükten başka, bir dönem için yeni bir bekleyiş sürecine girmiştir.

Bu dönemde 1904-1905 savaşında Rusların Japonlara yenilgisi, 1905 Rus devrimi ve 1906’da bu ülkede meşrutiyetin ilânı, aynı yıl İran’da meşrutî bir yönetimin kurulması gibi, Osmanlı devletini yakından ilgilendiren gelişmelerle birlikte, devletin en gergin alanlarından biri olan Makedonya’nın Müslüman

⁴ Tarık Z. Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler 1859-1952*, İstanbul, 1952, s. 122-123.

⁵ Jön Türk gazeteleri için bkz. Dündar Akunal, "Jön Türk Gazeteleri", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, 1985, İstanbul, ss.850-856; M. Şükrü Hanioglu, "Jön Türk Basını", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, 1985, İstanbul, ss.844-850.

⁶ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*; Çev. N. Ülken, Sander Yayınları, İstanbul, 1971, s. 16.

⁷ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987, s. 30-31.

çoğunluğuna rağmen devletten koparılması için başını Rusya'nın çektiği girişimler İttihat ve Terakki'nin yeniden ön plana çıkışı için gereken iç şartları sağlamıştır.

1906'da daha sonra İttihat ve Terakki ile birleşerek harekete büyük bir ivme kazandıracak olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti Selânik'te kurulacaktır. Meşrutiyet için çalışılacağını, Cemiyete katılanların ihanetinin idamla cezalandırılacağını belirten yeminle and içerek üyelerini seçen bu Cemiyet hem stratejisi hem de çalışma yöntemleri ile ihtilâlcî bir örgüttü ve dönemin Makedonyası'nın doğasının da etkisiyle 1907'de birleştiği İttihat ve Terakki'yle ortak bazı yanları vardı. Çünkü İttihat ve Terakki'de Cemiyete katılan üyelerin 'şiarında', 'bir siyâsî tarikat' olan Cemiyetin "herşeyden önce eylemci ve ihtilâlcî" olduğu belirtilmiş, kuruluşundan itibaren gizlilik ve disiplin ilkelerine bağlı olarak çalışmıştır⁸

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birleşme sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti, Terakki ve İttihat adını almıştır. Ardından düzenlenen 1907 tarihli II. Jön Türk Kongresi'ne Osmanlı hanedanı ve veraset usulünün korunması, dış müdahale ve tedhişin reddi gibi ön şartlar sürerek katılan Terakki ve İttihat, bunun aksine, kongrede ihtilâlcî yöntemlerin benimsenmesi fikrini kabul etmiştir. Bu kongreye Terakki ve İttihat'tan başka, Prens Sabahattin'in kurduğu Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, Mısır'da kurulmuş bulunan Ahd-ı Osmanî ve Ermeni Taşnak Sütyun Cemiyeti de katılmıştır.

1908 Mayıs'ında Terakki ve İttihat Manastır'daki Avrupa devletleri konsolosluklarına (Rusya hariç) bir layiha sunarak Makedonya sorununda Rusya, Sırbistan ve Yunanistan'ın ayrılıkçı politikalarını eleştirmiş, bu hareketten kısa bir süre sonra, 3 Temmuz 1908'de Kolağası Niyazi Bey yaklaşık dört yüz kadar asker ve sivil ile Resne'de ayaklanmıştır.⁹ Meşrutiyetin ilânını isteyen bu grubu bastırmak üzere padişah tarafından görevlendirilen tümen komutanı Şemsi Paşa, Teğmen Atıf Bey tarafından öldürülünce isyan daha da büyümüştür. Ardından, 20-22 Temmuz'da Firzovik'de yabancılara karşı düzenlenen ve Arnavutların

⁸ "Cemiyetin kurucuları 19. yüzyılda özgürlük ve bağımsızlık için Batı'nın çeşitli memleketlerinde kurulmuş ve savaşmış olan gizli cemiyetlerinin yapılarını incelemişlerdi. İtalyan Birliği'nin kazanılmasında büyük rol oynayan "Carbonari Cemiyeti"nin gizli çalışma usullerini beğeniyorlardı. Ayrıca Makedonya'da Türkler'e karşı savaşta olan Balkan cemiyetlerinin örgütlerini öğrenmişlerdi. Bundan başka, kuruculardan kimileri Selanik'teki Mason localarına girmişler ve bunların çalışma usullerini yakından görmüşlerdi. Bütün bu kaynaklardan edindikleri bilgi ve deneyimlerle cemiyetlerini gizlilik, disiplin ve ülkücülük temelleri üzerine kurdukları anlaşılmaktadır." Bkz ayrıntı için Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt IX, TTK Yayınları, Ankara, s. 11. Mason teşkilatlanması sadece İttihat ve Terakki'yi değil dönemin azınlık sol örgütlerini de etkilemiştir. Örneğin, Ter-Minassian'a göre, "Ermeni masonların, 1866-76 döneminde Ermeni ve Osmanlı reformcularının yaptıkları işbirliğini desteklemiş olmaları muhtemel görünüyor" A. Ter Minassian, "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923*, Der. Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, 163-238, s. 174.

⁹ Ahmad, *age.*, s.21.

katıldığı kendiliğinden gelişen bir gösteri, Cemiyet üyesi Miralay Galip tarafından meşrutiyet yanlısı bir harekete dönüştürülmüş,¹⁰ giderek genişleyen hareketleri kontrol edemeyeceğini düşünen II. Abdülhamid, belki de artık zamanının da geldiğini düşünerek 24 Temmuz'da II. Meşrutiyeti ilân etmiştir (Rumî 10 Temmuz 1324). Bu olay hem Osmanlı devleti hem de Cemiyet için bir dönüm noktası olmuştur.

Meşrutiyetin ilânından sonra yeniden İttihat ve Terakki adını kullanmaya başlayan Cemiyet, merkez-i umumîsinin bulunduğu Selânik'ten İstanbul'a birçok liderini getirmiş, çalışmalarının merkezini buraya taşımıştır. Bundan sonra, 31 Mart Olayı (13 Nisan 1909) ile Cemiyet ile padişah arasındaki siyâsî çatışmada (uzun vadede) siyâsî şartlar İttihat ve Terakki'nin lehine dönmüş, Hareket Ordusu'nun darbeye müdahalesi ile (23-24 Nisan 1909) Cemiyet iktidarını sağlamlaştırmış, II. Abdülhamid'in tahttan indirilerek yerine V. Mehmed Reşat getirilmiştir. Böylece bütün iç ve dış olaylarda belirleyici bir rol oynamaya başlayan ve iktidarını giderek güçlendiren İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı mağlubiyeti ile iktidarını kaybetmiş, Mondros Ateşkes Antlaşmasının imzalanmasından üç gün önce, 27 Ekim 1918'de Talat Paşa istifa etmiş ve onunla birlikte Cemiyet ileri gelenlerinin bir çoğu, başta Enver ve Cemal Paşalar olmak üzere ülke dışına kaçmışlardır. Bu aynı zamanda İttihat ve Terakki'nin sonu anlamına gelmekteydi.

1 Kasım 1918'de İttihat ve Terakki olağanüstü bir kongreyle son kez toplanmıştır. Fırkayı (1908'den sonra Cemiyet 'fırka' kelimesini kullanmaya başlamıştı) “tarihin sine-i tekrimine tevdi” kararı alınmış,¹¹ ülkeyi örgütsüz bırakmamak için ise, partinin Teceddüt Fırkası adı altında devam ettirilmesi benimsenmiştir. Ancak bu parti kısa sürede dağılmış, böylece Cemiyet ileri gelenlerinin ülke dışındaki bazı faaliyetleri hariç tutulmak üzere, İttihat ve Terakki sona ermiştir.

İttihat ve Terakki'nin Sol ile İdeolojik İlişkisi

Bir fikir ve eylem hareketi olarak Jön Türk hareketi, genel olarak Yeni Osmanlılar ve İttihat ve Terakki deneyimleri olarak ikiye ayrılabilir. Yenileşme ve Batılılaşma istekli, ancak Osmanlı devletini koruma amacı olan; yani Osmanlıcı, aynı zamanda Türkçü ve İslâmcı nitelikleri ortak olarak taşıyan bu hareketin iki dönemi arasında bir kesinti vardır. Ancak II. Abdülhamid'in istibdat döneminin ilk on beş yılına tekabül eden zaman kesitinde (1876-1889), hareketin örgütsüz olsa da da düşünsel gelişimini devam ettirdiği görülmektedir. Belki Yeni Osmanlılar'a göre İttihat ve Terakki'nin, kurulup güçlendiği dönemin

¹⁰ Ahmad, *age.*, s.21.

¹¹ Celal Bayar, *Ben de Yazdım- Milli Mücadeleye Gidiş*, Cilt I, Baha Matbaası, İstanbul, 1965, s. 108.

de etkisiyle daha yenilikçi fikirleri vardır. Örneğin Yeni Osmanlılar'da ancak nisbî etkileri görülen pozitivism, İttihat ve Terakki'de oldukça baskındır. İttihat ve Terakki'deki bu etkinin Comte'dan değil, Lafitte'den olması ise Şerif Mardin'in "Kameralizm" olarak nitelediği bir siyasî yaklaşım tarzı ile ilgilidir. Mardin'e göre, Kameralizm Batı'nın siyasî düşüncesinin Tanzimat döneminde "büyük" düşünürler aracılığıyla değil, fizyokratlar (kamu idarecileri) aracılığıyla Osmanlı devletine yansımadır ve Jön Türklerden hiçbirisinin derin bir teori, orijinal bir siyasî formül veya zihinlere devamlı olarak tesir edebilmiş bir ideoloji ortaya koyamamış olması bundan ileri gelmektedir.¹² İttihat ve Terakki'nin sözkonusu kameralist etki yöntemi ile pozitivismle bağlantısı, Ahmet Rıza aracılığıyla olmuştur ve cemiyetin adı da pozitivismin düzen ve ilerleme fikirlerini ifade etmektedir.¹³

'Auguste Comte'un amacı, geleneksel otoritenin çevresinde ilerleme ülküsünü gerçeğe dönüştürebilecek yeni bir toplum düzeni yaratmaktır'¹⁴ ve bu düşünce İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleri tarafından 19. yüzyıl sonlarındaki Osmanlı toplumunun problemlerine çözüm sunan niteliklere sahip bulunmuş olmalıydı. Bunalım içindeki bir toplumda önce 'düzen' (*ordre*) sağlanmalı, ardından 'ilerleme' (*progrès*) gerçekleştirilmeliydi. İlerleme için geçmiş tecrübelerden yararlanılması da Osmanlı toplumunun o dönem şartlarına uymaktaydı. İttihat ve Terakki için devletin henüz bozulmamış kurumlarının "manevi muhtevaları" bunun için çok önemliydi. Bu noktada hem İttihat ve Terakki hem de genel anlamda pozitivismin muhafazakârlığı da ortaya çıkmaktadır. Comte'un son yıllarında dini de toplumu bir arada tutan bir olgu olarak önemsemesi İttihat ve Terakki'nin Osmanlı toplumunu ayakta tutmaya çalışan politikası için düşünsel temellerden birini oluşturmuştur.

İttihat ve Terakki'nin düzenici ve ilerlemeci niteliği ile bu etkilerle oluşan bürokratik muhafazakârlığı ise aydın kesim tarafından Cemiyete taşınmıştır. Askerî öğrenci ve subaylarca getirilen vatanseverlik ve aktivizm bu düşüncelerle birleşerek Cemiyetteki aydın despotizmini oluşturmuş ve böylece Jön Türklerin kesin olarak nitelenebilecekleri belirleyici politik tavır bürokratik muhafazakârlık olmuştur.¹⁵

İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin uzun süre Avrupa'da bulunmaları ve o dönemde Avrupa'da fikir alanında en çok tartışılan ideoloji olan Marksizme duyarsız kalmaları da, onların fikirleri hakkında aydınlatıcı bazı noktalar

¹² Şerif Mardin, *Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri 1895-1908*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1964, s.2 ve Şerif Mardin, "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt II, İstanbul, 1985, ss.342-346.

¹³ Akşin, agm., s.171; Mardin, *age.*, s.226.

¹⁴ Ekrem Işın, "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivism", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul, 1985, s. 357.

¹⁵ Mardin, s. 229.

taşımaktadır. Zaten İttihatçılar sosyalizmden uzak olduklarını defalarca dile getirmişlerdir, ama zaman zaman sosyalistlerin ve diğer demokratların tutuklanmasını da eleştirmişlerdir.¹⁶ Bunun yanlış anlaşılması gerekir; belki asıl önemli nokta Akşin ifadesiyle gerek Yeni Osmanlılar'ın, gerekse Jön Türkler'in ideolojisinin burjuva ideolojisi olduğu¹⁷ ve bunun esasta kişisel özgürlüklerin savunulmasını kapsadığıdır.

İttihat ve Terakki'nin Marksizm yerine, toplumu üstten aşağıya doğru düzenleyen, üstelik bunu yaparken doğal olarak halkı bir şekilde hizaya sokan ve sonuçta toplumda bir elit kesim yaratan pozitivistlere rağbet etmiş olması, hürriyet ile ilgili yaklaşımı yanında radikalizm konusundaki samimiyetini de tartışılabilir hâle getirmektedir. Gerçi İttihatçılar defalarca hürriyet düşüncesinin izinden gittiklerini belirtmişlerdir. Ancak Mardin'e göre, onlar için hürriyetten çok devlet önemlidir: “Jön Türkler'in en derin özlemlerinin “hürriyet” olmuş olduğu doğru değildir. Jön Türkler'in en derin arzusu Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını durdurma. Hürriyet ancak dolayısıyla kendilerini ilgilendiriyordu. Zira, hürriyetin ve adaletin hakim olduğu bir rejimde imparatorluktan kopmak isteyenlerin sayısı azalacaktı.”¹⁸

Bu noktada İttihat ve Terakki'nin ortaya çıkışında rol oynayan etmenlerden biri olan meslek üzerinde durmak gerekmektedir. 1889'da İttihat-ı Osmanî'yi kuran beş genç öğrenciyi buna iten sebeplerden biri, Askerî Tıbbiye'de bir dönem uygulanan Avrupaî, yani bireysel başarı ve liyakata dayanan yönetim tarzından vazgeçilerek, okulda entrikalarla ve kayırmacılıkla ödüllendirme sistemine geri dönülmesi olmuştur.¹⁹ Bu, konunun sadece psikolojik yanıyla ilgili bir durum değildir. Karşı çıkılan, sadece okuldaki adaletsiz yönetim şekli değildi, devletin yönetim tarzıydı. Önerilen şey ise, Avrupa'da “yeni onur” olarak nitelenen Batılı yaklaşımdı. İttihat ve Terakki önderlerinin kendileriyle aynı dönemde Askerî Tıbbiye'de okuyup entrika ve kayırma yoluyla Avrupa'ya gönderilen subayları iktidara geldikten sonra tenzil-i rütbeye tâbi tutmaları bu konudaki hassasiyetlerini göstermektedir.

İttihat ve Terakki'nin düşünsel yapısının oluşumunda pozitivism ile birleşen iki önemli etkiden biri de Çarlık Rusyası'ndan kaynaklı *Narodnik* ('Halkçılık', *narodnik* sözcüğü faildir, fikir ve eylemin adı '*narodničestvo*'dur.) hareket ile Fransa'da ortaya çıkan 'Dayanışmacılık' (*Solidarisme*, bizde bu sözcük-kavramın

¹⁶ Halim Demir, *Yeraltından İktidara; İttihat ve Terakki: Darbeler ve Suikastler Tarihi*, Ozan Yayınları, İstanbul, 2005, s. 90-91.

¹⁷ Akşin, *age.*, s. 80.

¹⁸ Mardin, *age.*, s. 225.

¹⁹ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset I*, Der. M. Türköne-T. Önder, 4. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.222.

giriş tarihine bağlı olarak 'Tesanütçülük' sözcüğü) fikridir.²⁰ 19. yüzyılın son çeyreğinde ve biraz daha önce Rusya'da bazı aydınlar ve öğrenciler arasında gelişen *Halka Doğru* hareketi, halk olarak nitelenen köylülerin sorunlarının çözümünü amaçlamaktaydı. Bu, köy topraklarının ortak mülkiyeti, komünler gibi önerilerle, kapitalist sistem ortadan kaldırılmadan, varolan adaletsiz düzenin haksızlıklarının törpülenmesiyle bir bakıma Batı'daki ekonomik, sosyal, siyasî sistemden farklı bir orta yol fikriydi. *Tesanütçülük* ise, Fransa'da Emile Durkheim'in başını çektiği bazı düşünürlerce savunulan bir başka orta yol anlayışıydı. Toplum içinde yardımlaşma, devlet müdahalesiyle sosyal yasalar çıkarılması, kooperatifçilik gibi çözümler önerilmekteydi. Tekeli'ye göre, bu iki akımın etkisiyle İttihat ve Terakki, Türkiye'ye halkçılık düşüncesini getirmiştir.²¹ Gerçi İttihat ve Terakki içinde bu fikrin taşıdığı önem Mardin'e göre pek ağırlıklı değildir, çünkü 'halk Jön Türkler'in beklediği şekilde ihtilâli yapmadığı için zamanla itimat etmedikleri bir unsur' hâline gelmiştir.²² Böylece zamanla ikinci plana itilen halkçılık, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde yeniden, bu kez yeni devleti meşrulaştırmak amacıyla öne çıkarılmıştır. Oysa II. Meşrutiyet döneminin belirgin beş fikri (Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük, Sosyalistlik ve Batıcılık) arasında halkçılık bir alt fikir olarak yer alabiliyordu.²³ 'Halka Doğru' düşüncesi ise İttihat ve Terakki'ye öncelikle Rusya'daki narodniklere katılmış olan Hüseyinzâde Ali tarafından taşınmıştır. Bir diğer etki, cemiyetin etkileşim içinde olduğu Ermeni ve Bulgar ihtilâlcî örgütleri aracılığıyla yansımıştır. Çünkü bu örgütlerde de narodnik fikri yaygındı. Tesanütçülük ise Cemiyete Ziya Gökalp aracılığıyla taşınmıştır. Gökalp Türkçülüğü halkçılıkla temellendirmeye çalışmış, Halka Doğru düşüncesini aydınların haktan saf kültürü (*bars*) alabilecekleri bir fikir olarak algılamıştır; ona göre insanlar arasındaki tesanütçülüğün nüfuz kazanması Türkçülüğün gelişiminde bir seçenektir. İttihat ve Terakki'deki meslek düşüncesi belki de bu anlamda dayanışmacılık ile daha çok netleşmiştir.

Bu noktada, Osmanlı aydınları içindeki fikir karışıklığının sözkonusu dönemdeki boyutları üzerinde kısaca durmakta yarar vardır. Cemil Meriç'e göre Osmanlı aydınının önünde çok fazla seçenek de yoktu zaten: "*Doğu'dan yeni kopmştuk, batı'yı yeni yeni beceliyorduk. (...) Hiçbir dünya görüşüne aşına değildik. Batı'nın sunduğu kurtuluş reçeteleri bastalığımızı bir kat daha vahimleştiriyordu. Liberalizm çökerken liberalizme sarılıyorduk. Sosyalizm daima yasadık bir bölgeydi. Türk aydını batı'nın sunduğu bu derme çatma malzemeyle kendine mahsus bir düşünce sarayı inşa*

²⁰ İlhan Tekeli, "Türkiye'de Halkçılık", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt VII, İstanbul, 1985, 1929-1934.

²¹ Tekeli, agm., s. 1930.

²² Mardin, *Jön Türkler'in*, s.226 ve M. Şükrü Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 610-611.

²³ Mete Tunçay, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Siyasal Düşünce Akımları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt VII, İstanbul, 1985, ss.1924-1928.

edemezdi elbette."²⁴ Meriç'in de üzerinde durduğu bu karışık düşünsel süreçte yer alan İttihat ve Terakki, aslında önemli bir şey yapmış ve kendine özgü bir düşünce tarzı oluşturmuştur. Bu düşünce tarzı Batı'dan ve başka bazı kaynaklardan gelen fikirlerin Osmanlı toplumundan kırılarak yansımasıyla oluşmaktaydı. Cemiyetin ideolojisinin bu şekilde oluşması özgünlük olmamakla birlikte görünen solun sağla buluştuğu, radikalizmin muhafazakârlıkla uyuşabildiği ilginç bir yapıdır.

İttihat ve Terakki bu farklı yapısına karşın kendini tanımlarken eşitlik ve özgürlük kavramlarıyla birlikte sosyal adalet ile ilgili kavramları ciddî olarak önemser görünmektedir. Örneğin, partinin 1911 tarihli 4. kongresinde kabul edilen siyasî programının 9. maddesinde 'Cins ve mezhep tefrik edilmeksizin herkes müsavat ve hürriyet-i tammaya malik ve aynı mükellefiyete tâbidir'²⁵, ifadesi yer almaktadır. 1908'deki kongrede kabul edilen siyasî programda aynı özellikler vardır. Bu programda, 20 yaşındaki her Osmanlı ferdi için seçme ve seçilme hakkı (Madde 3 ve 20); din, mezhep ve cins ayrımı olmaksızın herkesin eşit sayılması (Madde 9); işçi-patron ilişkilerinin hakkaniyetle çözümü (Madde 13); tarımı geliştirme, köylüleri destekleme (Madde 18); herkese eğitim hakkı (Madde 16)²⁶ gibi maddeler vardır. 1909'daki değişikliğe ise, herkese örgütlenme hakkı, basın özgürlüğü, farklı etnik unsurlara anadilde ilköğrenim özgürlüğü gibi haklar tanınmaktadır: 'Huzuru ahali ve inzibat-i umumîyi muhil olmamak şartile umum Osmanlılar hakk-ı içtimaa maliktürler' ve 'Serbesti-i matbuat hakkında ahkâmı mahsusa vaz olunacaktır. Fakat herhalde matbuat kablettabi sansür usulüne tabi olmayacaktır' ²⁷ 1913 Kongresi'nde kabul edilen programın siyasî kısmında ise, "İttihat ve Terakki Fırkasının siyaseti idariyesi tevzî mezuniyet ve tefriki vezâif esasına müsteniddir" (Madde 1) ve "İttihat ve Terakki Fırkası, siyaseti iktisadiyeyi milliyenin istiklalini müşkûlata koyan ve ecnebilere taaluk eden imtiyazat ve istisnaatı maliye ve iktisadiyeyi refe çalışacağı gibi alelumum kapitülasyonların dabi kaldırılması esbabını istikmal eylemeyi en mukaddes gaye addeder" (Madde 2) ifadeleri yer almaktadır.²⁸

²⁴ Cemil Meriç, "Batıda ve Bizde Aydın Serüveni", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt I, İstanbul, 1985, 130-137.

²⁵ Mete Tunçay, 'İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1911 Kongresi Belgeleri', *Türk Zafer Tunaya'ya Armağan*, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 1992, s. 564.

²⁶ İhsan Güneş (Ed.) *Türk Parlamento Tarihi I, Meşrutiyete Geçiş Süreci*, Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, TBMM Vakfı Yayını, Ankara, 1996, s. 348; T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler 1859-1952*, İstanbul, 1952, s. 124.

²⁷ Güneş, *age.*, s. 351-352 ve Tunaya, *age.*, s. 351-352.

²⁸ *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesi*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1333, s.3.

Meşrutiyetin ilânı için harekete geçilmesinden kısa bir süre önce, 1908'de Manastır'da yayınlanan bir bildiri ise cemiyetin siyasî dilini yansıtmaya açısından ilginçtir.²⁹

Cemiyetimizin amacı... azim ve kasd-i asr-ı hâzırın şiddetle istilzam eylediği 1294 idarei medeniyesinin temin ve tatbikinden, süfehanın amali gayrimeşrularına artık bir had temininden başka bir şey değildir. (...) Artık gılabından çekilmiş olan seyf-i adalet ve celâdet-i millete kendisi çarpanların sui akibetleri mes'uliyeti ancak kendilerine ait kalacaktır. Güruhu süfeha ve cühela bilmelidirler ki, Osmanlı hükûmeti bir millet ve bir de timsali millet olan Padişah'tan ibarettir, bu ikisinin arasında denilere, şehvet esirlerine, rezillere yer yoktur. (...) Biz kan dökmek hevesinde değiliz. Zira dökülen kanlar kâfidir. (...) Cinayetler, rezaletler, zulümler son bulsun. Kanun-u insaniyet hükümlerine olsun.³⁰

Cemiyette bir süre etkili olan Prens Sabahattin'in görüşlerinin de dönemin sol fikirleri ile ilişkisi olduğu iddia edilebilir. II. Abdülhamid istibdadının toplum şartlarının bir sonucu olduğunu, bu şartlar değiştirilmezse meşrutiyetin de bir çözüm olamayacağını, asıl olarak adem-i merkezîyetçi bir yönetim kurulması gerektiğini savunan Sabahattin'in fikirleri her ulus veya azınlığın kendini temsil edebileceği bir federatif yapının kurulmasını gerektirmekteydi.³¹ 1896'da Londra'da toplanan II. Enternasyonal Konferansı'nın bütün ulusların kendi geleceklerini belirleme haklarını onaylaması³², o dönemde konuyu Solun da sahiplendiğini göstermektedir.

Gerçi İttihat ve Terakki hiçbir zaman federatif bir yönetim tarzını savunmamıştır, ama devletin içindeki farklı unsurların haklarının savunmaları ve kendilerini temsil etmeleri ideolojik olarak çok önemsenen bir tavır olmuştur. 1908'den sonra kurulan Meclis'te 160 kişilik İttihat ve Terakki grubunda, içlerinde sosyalistlerin de olduğu 55 mebusun varlığı³³ bunu göstermektedir. Yine de cemiyetin liberalliği tartışmalıdır. "Batı Avrupa'dan esinlenilmiş, hazmedilmemiş ve ham bir liberalizm, Türk milliyetçiliğinin gelişimine yol açmıştır; ancak, her zaman olduğu gibi -zaman içerisinde- ulusal unsurlar liberal unsurlardan ağır basmıştır."³⁴

²⁹ Bildiri cemiyete karşı sert önlemler almaya çalışan Manastır valisine hitaben yazılmıştır.

³⁰ Tunaya, s. 137-138.

³¹ Akşin, agm., s. 360.

³² Feroz Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 17.

³³ Mete Tunçay ve E. Jan Zürcher (Der.) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 215.

³⁴ E. E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İbtidali*, Çev. Nuran Ülken, Sander Yayınları, İstanbul, 1972, s. 168.

İttihat ve Terakki'nin Sol Örgütlerle İlişkileri

1908 Öncesi

Osmanlı devletinin son dönemlerinde sosyalist hareketler öncelikle azınlıklar arasında ortaya çıkmıştır. Çünkü milliyet ve sosyalizm gibi kavramlar Avrupa'dan yayılıyordu ve birçok azınlık halkın Avrupa ile daha yakın ilişkileri vardı.³⁵ Ancak önce özellikle Yunanlılar, Sırlar, Bulgarlar, Ermeniler ve Selânik Yahudileri arasında yayılan, sonra da Türklere ulaşan sosyalist fikir ve örgütlenmeler içinden önemli bir sosyalist kuramcı çıkmamıştır. Belki bunun da sonucu olarak ortaya çıkan sol örgütler belirgin bir ideolojik birlik oluşturamamışlardır.

İttihat ve Terakki kuruluşundan iktidar üzerinde ağırlığını hissettirmeye başladığı 1908-1909'a kadar sözkonusu sosyalist örgütlerle II. Abdülhamid'in istibdat rejiminin devrilmesi paydasında bir araya gelmiş, ancak ideolojik bir ittifak gerçekleştirmemiştir. Bunun temel sebebi, amacı Osmanlı devletini parçalanmaktan kurtarmak olan cemiyet için meşruti yönetimin özgürlüklerinin yeterli olmasıydı belki de.

Bu dönemin önemli sol yapılanmaları, *Bulgar Sosyal Demokrat İşçi Partisi* (Bulgaristan, 1891), *Bulgaristan-Makedonya-Edirne Devrimci Komiteleri*, (sonraki adıyla *Makedonya İç Devrimci Örgütü*, Selanik, 1893), *Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi* (Cenevre, 1887), *Ermeni Devrimci Federasyonu-Taşnakıtyon* (Tiflis, 1890), *Ermeni Sosyal Demokrat İşçiler Örgütü* (Bakü, 1903), Anarşistler tarafından kurulan *Makedonya Gizli Devrim Komitesi*, Yunanistan merkezli ve Osmanlı Rumlarıyla ilişki içindeki *Demokratik Halk Birliği* olarak sıralanabilir.³⁶

İttihat ve Terakki bu örgütlerin bazıları ile bağlantı kurmaya çalışmış, ancak bu konuda epey temkinli davranmıştır. Aynı tavır sözkonusu örgütler için de geçerli olmuştur. Bazen bu konu örgütlerin içinde önemli tartışmalara neden olmuştur. Örneğin Makedonya İç Devrimci Örgütü'nün milliyetçi kanadı İttihat ve Terakki'nin yakınlaşma girişimlerine uzak kalmayı yeğlerken, Marksist kanat bunun aksini savunmuştur.³⁷

İttihat ve Terakki'nin bu örgütlerle yakınlaşma girişimlerine bir örnek, 1906'da, Selânik'te Cemiyetin yayın organı olarak yayınlanan *Terakki* gazetesinde, devletin bazı hususlarda özel teşebbüsün yerine geçmesi ve devlet

³⁵ Ahmad, agm., s. 13.

³⁶ Fikret Adanır, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, 33-72; Ahmet Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, May Yayınları, İstanbul, 1975; George Haupt, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler*, Çev. T. Artunkal, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977, A. Ter Minassian, agm., s.163-238.

³⁷ Adanır, agm., s. 57-65.

sosyalizminin bir millet nezareti altında bulunması şartı ile faydalı ve lüzumlu olduğunun belirtilmesidir.³⁸ Aslında burada İttihat ve Terakki sosyalizmin kendisine şekil vermesini reddetmekte, kendisi sosyalizme bir şekil vermeye çalışmaktadır. Bu ideoloji onu zorlamaktadır belli ki. Mardin'in İttihat ve Terakki ile Marksizm arasındaki ilişkiye değinirken, İttihatçıların Marksizme “müstağni kalmışlardır” demesi tesadüf değildir.³⁹

1800'lerin sonlarında giderek yükselen Ermeni eylemleri (1895 İstanbul Bâb-ı Ali yürüyüşü, 1896 Osmanlı Bankası işgali ve II. Abdülhamid'e suikast girişimi), İttihat ve Terakki'yi siyasî arenada daha aktif olmaya ve bir bakıma duruma müdahale etmeye itmiştir. İlk bildirisini Bâb-ı Ali yürüyüşünün ardından yayınlayan Cemiyet, 1899'da Liberal Osmanlılar konferansının toplanmasına öncülük etmiştir. Bu konferans İttihat ve Terakki ile Ermeni Taşnak ve Hınçak örgütleri arasındaki ilk işbirliği girişimlerine sahne olmuştur. İttihat ve Terakki ile bu Ermeni örgütleri arasındaki ilişkileri derinleştiren başka bir durum da, II. Abdülhamid'in liberal subayları doğuya sürgün etmesi olmuştur. Bu subaylar özellikle 1906'dan sonra Kafkas Tatarları ve Gürcülerle birlikte Osmanlılara sığınan Ermenilerle de ilişki kurmuşlar, bu dönemde Erzurum İttihat ve Terakki'nin önemli merkezlerinden olmuştur. 1907'de Paris'te toplanan “Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Muhalefet Partileri Konferansı” İttihat ve Terakki ile Ermeni örgütleri arasındaki ittifakın daha güçlenmesini sağlamıştır. Öyle ki, 1908'den sonra Taşnaklar doğu illerinde kendilerini İttihat ve Terakki'nin bağlaşıkları ve devrimin temsilcileri olarak ortaya koymuşlardır.⁴⁰

Sonuçta, İttihat ve Terakki'nin sol ile ilişkilerinde ilk dönem olarak nitelenebilecek 1889-1908 dönemi ile ilgili, bazen belirsizlikler yaşansa da olumlu bir hava olduğu söylenebilir. Bu dönemde İttihat ve Terakki sol fikrine tahammül edebilmiş, hatta bunu “müstebit padişahın” devrilmesi için gerekli görmüştür. Belki bu süreçte sol örgütler de Cemiyetten kendi amaçlarına ulaşmak için yararlanmışlardır. Ancak sonraki süreç bu kadar sorunsuz olmamıştır.

1908 Sonrası

İttihat ve Terakki ile sol arasındaki ilişkiler açısından 1908-1918 dönemini kendi içinde bazı kısımlara ayırmak mümkündür. 1908 ile 1913 arası, Cemiyetin iktidarı denetleme, sonrası ise iktidara sahip olduğu dönem olarak ele alınabilir ve sadece sol örgütler ile ilgili değil, diğer birçok alanda Cemiyetin politikasının bu dönemlere göre değişiklikler arzettiği söylenebilir.

³⁸ Cerrahoğlu, *age.*, s. 504.

³⁹ Mardin, *Jön Türkler'in*, s. 3.

⁴⁰ Minassian, *agm.*, s. 214.

II. Meşrutiyetin ilk döneminde ülkedeki sol örgütlenmelere bakıldığında, İstanbul'da solcu fikirler besleyen ve bunları yaymaya çalışan küçük bir Müslüman (yalnızca gayrimüslimler arasında değil) aydın çevresi ile karşılaşılacaktır. Bunların belkemiği, "İştirakçi" namıyla ün salan Hüseyin Hilmi'dir.⁴¹

1908 öncesi faaliyette olan solcu azınlık cemiyetleri ile birlikte, bu dönemde faaliyette bulunan sol örgütlerden önemli olanları, *Rum Sosyalist Merkezi* (sonraki adıyla, *Türkiye Sosyalist Merkezi* ve sonra, *Toplumsal İncelemeler Grubu*, "*Tettebbuat-ı İctimaiye*"), *İzmir Halk Merkezi* ve *İstanbul Ticaret ve Sanayi Müstahdemin Cemiyeti*'dir.⁴²

O zamana kadar sayısı ve etkisi çok önemsiz olan işçi örgütlerinin de bu dönemde arttığı görülmektedir. Osmanlı devletinde ilk işçi örgütü olarak kabul edilen, ama aslında işsizlere iş bulma amacı taşıyan *Ameleperver Cemiyeti* ve 1894'de kurulan, bir yıl sonra ise dağıtılan ve aslında sınıfsal temelde çalışma yapan ilk işçi örgütü sayılması gereken *Osmanlı Amele Cemiyeti* dışında 1908'e kadar bir işçi örgütü bulunmamaktaydı.⁴³ 1908'den sonra ise *Osmanlı Amele Cemiyeti*'nin kurucuları tarafından *Osmanlı Terakki Cemiyeti* ve *Mürettibin-i Osmanî Cemiyeti* (1908) kurulmuştur.

Bu sol yapılanmalardan öncelikle, ilk Türk sosyalist hareketi olan⁴⁴, 1325-1328 (1910-1913) tarihleri arasında 'Sosyalizm Efkârının Mürevvicidir' ibaresi ile, Hüseyin Hilmi'nin yönetiminde yayınlanan *İştirak* dergisi⁴⁵ ve çevresi üzerinde durmakta yarar vardır. *İştirak*'ın Hüseyin Hilmi veya Baha Tevfik⁴⁶ tarafından kaleme alındığı tahmin edilen takdim yazısında, 'Temmuz inkilâbından sonra memlekette yeni bir devre açıldığı' geçmişin karanlık

⁴¹ Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, 3. Basım, Bilgi Yayınları, Ankara, 1978, s. 25.

⁴² Fikirleri İttihat ve Terakki içinde kabul görmeyen Prens Sabahattin'in 1907'de kuruluşunu desteklediği, liberalizm, girişim özgürlüğü, adem-i merkezîyetçilik ve bireycilik görüşlerini savunan Ahrar Partisi ile 1910'da kurulan Ahali Fırkası dönemin sol yapılanmaları ile iletişimde bulunan, ama sol içinde değerlendirilmesi mümkün olmayan siyasi partilerdir.

⁴³ Mesut Gülmez, "Tanzimattan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul, 1985, ss.792-802.

⁴⁴ Yusuf Tekin, "Türkiye'de İlk Sosyalist Hareket "İştirak Çevresi"nin Sosyalizm Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme", *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 57, Sayı 4, ss. 172-184.

⁴⁵ Üç yıllık yayın hayatı boyunca *İştirak* dergisinde daha çok sosyalizmin ne olduğu, sosyalizmin önemli şahsiyetleri ve Osmanlı ülkesindeki güncel olaylar ile ilgili yazılar yayınlanmıştır. Bkz. *İştirak, Sosyalizm Efkârının Mürevvicidir*, Direktör Hüseyin Hilmi, İstanbul, 1325-1328.

⁴⁶ 1907 Mülkiye mezunu olan "Teceddüd-ü İlmî ve Felsefe Kütüphanesi" adıyla ülkenin sol literatürüne katkı amacıyla kitap çevirileri yapan Baha Tevfik, *İştirakçi Hilmi'nin çevresinde bulunan, daha çok anarşist eğilimli bir aydın olarak bilinmektedir. Tunçay, age., s. 25. Baha Tevfik'in İştirak'te iki bölüm olarak yayınlanan "Sosyalistliğin Atisi" yazıları ise uluslararası Marksist anlayışa en yakın yazılar olarak dikkat çekmektedir. Bkz. Baha Tevfik, "Sosyalistliğin Atisi" İştirak, Sayı 3, 27 Şubat 1325, s. 36-41 ve Sayı 5, 13 Mart 1326, s. 73-77.*

günlerinin sona erdiğinin belirtilmesi⁴⁷ cemiyet ile çevre arasında iyi ilişkilerin bulunduğu bir işareti olarak ele alınabilir. Aynı yazıda, sosyalizm sayesinde, sınıf bilincine erişmiş insanların 'milletim nev-i beşerdir, vatanım ruy-i zemin kalam-ı hikmetini' yazmalarının mümkün olduğu ifade edilmiş, şöyle devam edilmiştir:

İşte Avrupada daima terakki eden terakki ettiği kadar mezhur tecbil olan bu fikir mukaddesatı tabiyya biz de (İştirak)ı halka takdim etmekle müftehiriz. Maksudumuz terakki ve teali, sınıf makhure-i amelenin şera'it-i fikriyesini i'la, hayat maneviyatını tenmiye, (İttihat)ı tamim, mevcudiyetini tahkimdir. İnsaniyete hizmet için olan şu teşebbüsümüz bizce büyük bir ehemmiyet haizdir, umut ederiz ki, bu adım terakkiye, İttihata doğru olan hareketin girizgahı olacaktır.⁴⁸

İştirakçi Hilmi çevresinin 1910 ile 1912 arasında yayınladığı birçok dergi ve gazetede⁴⁹ bu yaklaşım ile birlikte, uluslararası sosyalist teori dışında mütalaa edilebilecek bir sol anlayışın unsurları dikkat çekmektedir. Bu unsurların başında dine yaklaşımdaki farklılık gelmektedir. *İştirak* dergisinde Hüseyin Hilmi imzasını taşıyan tek yazı olan “Şuray-ı Ümmet’e Cevap” bunun en önemli örneğidir.⁵⁰ Sosyalizmin eşitlik, kardeşlik ilkeleri ile İslâmiyet’in toplumsal dayanışma ilkeleri arasında paralellikler kuran ve Sosyalizmi İsa ile başlatıp Müslümanlık ile devam ettiren bu yazının dışında, sözkonusu anlayışın Osmanlı Sosyalist Fırkası için de geçerli olduğunu gösteren bir örnek, fırkanın önce *İştirak*, sonra *İnsaniyet*'de yayınlanan beyannâmesinin başında zekâtın hatırlatılmasıdır: “Ağniyanın servetinin kırkta biri fıkaranın hakkıdır. –Fermân-ı İlahî”⁵¹ Zaten Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın ortodoks bir sosyalist anlayışı yoktu. Parti beyannâmesinde işçilerin çalışma şartları ve örgütlenme haklarının genişletilmesi, vergi reformu, millileştirme ve barış gibi maddeler dikkat çekmektedir.⁵² Bunlara rağmen, İştirakçi Hilmi çevresinin, belki 1918 sonrasının Türkiye Sosyalist Partisi zamanının işçi grevlerine önderlik edilen kısa süreli dönemi hariç, halka ulaşamadığı ve dar bir aydın çevresinde kaldığı görülmektedir.

İştirak çevresi içinde anılması gereken bir diğer isim de, Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın Paris şubesini kuran Dr. Refik Nevzat'tır. Eski bir İttihatçı olan Refik Nevzat, Fuat Nevzat, Avni Kemal gibi isimlerle, 1911'de Paris'te *Beşeriyet* isimli bir gazete yayınlamış, ayrıca Hatt-ı Hareket Beyannâmesi, İslahat

⁴⁷ "Meslek", *İştirak*, sayı 1, İstanbul, 1325, s. 1.

⁴⁸ "Meslek", *İştirak*, sayı 1, İstanbul, 1325, s. 2.

⁴⁹ Hilmi çevresinin yayınladığı dergi ve gazeteler sırasıyla şunlardır: 1910'da: *İştirak*, *İnsaniyet*, *İştirak* (İkinci Seri), *Sosyalist*, *İnsaniyet*, *Medeniyet*. 1912'de: *İştirak*. Bkz. Tunçay, s.26-28.

⁵⁰ Hüseyin Hilmi, “Şuray-ı Ümmet’e Cevap”, *İştirak*, Sayı 3, 6 Mart 1326, s.49-51.

⁵¹ “Osmanlı Sosyalist Fırkası Beyannâme ve Programı” *İştirak*, Sayı 20, 2 Eylül 1326, s. 281-284 ve *İnsaniyet* (ikinci seri) Sayı 1, 18 Teşrinisani 1326, s. 1-2.

⁵² “Osmanlı Sosyalist Fırkası Beyannâme ve Programı” *İştirak*, Sayı 20, 2 Eylül 1326, s. 281-284 ve *İnsaniyet* (ikinci seri) Sayı 1, 18 Teşrinisani 1326, s. 1-2 ve Tunaya, *age.*, s. 309-314.

Programı ve Belediye Programı yayınlamıştır. Nevzat'ın yaklaşımının radikal olmadığı, daha çok sosyal reformlar önerdiği görülmektedir.⁵³

Dönemin solu içinde ele alınması gereken bir kişi de Parvus efendi olarak bilinen Aleksander Israel Helphand'dır. Sosyalist bir geçmişi olan Rus Yahudisi ve Almanya vatandaşı Parvus 1912-1915 arasında İstanbul'da bir Alman gazetesinin muhabirliğini yapmış ve *Tanin*, *Tasvir-i Eşfkâr*, *Jeune Turv*, *Bilgi* ve *Türk Yurdu*'nda yazılar yazmıştır. Bu yazılarda "Türkçülere, yalnızca Batı emperyalizminin iktisadî istismar mekanizmasının ve Osmanlı devletinin bundan nasıl zarar gördüğünü öğretmeye çalışmıştır"⁵⁴ Parvus İstanbul'daki sosyalist örgütlerle de yakın ilişkide bulunmuş ve bir millî burjuvazinin doğmasını sosyalizmin önkoşulu olarak düşündüğünden İttihat ve Terakki'nin millî ekonomi politikasının desteklenmesi gerektiğini savunmuştur.

Dönemin Sol çevresinde, hem sonraki süreçteki etkisiyle 1920'de Türkiye Komünist Partisi'nin kurucusu olması, hem de İttihat ve Terakki ile ilişkileri açısından üzerinde durulması gereken bir isim de Mustafa Suphi'dir. 1908'de Paris'ten dönen ve bazı dergilerde yazılar yazan, aynı zamanda Mekteb-i Sultani, Ticaret Mekteb-i Alisi ve Darümuallimin-i Aliye'de hukuk ve iktisat dersleri veren Mustafa Suphi dönemin diğer sol simaları ve örgütleri gibi önce Cemiyete yakın durmuş, 1913 sonrasında ise etkisizleştirilmeye çalışılmıştır. Mustafa Suphi İttihat ve Terakki'nin Anadolu delegesi olarak 1911 kongresinde katılmış, ancak kısa süre sonra, 1912'de ayrılmış, 1913'de Sinop'a sürgün edilmiştir.⁵⁵

1908'in siyasî ortamında Osmanlı ülkesinde birçok yeni yayınla birlikte, tarihte ilk kez Ermeni Taşnak ve Hınçak basını yasal hâle gelmiş⁵⁶, yukarıda da değinildiği gibi, birçok sosyalist örgüt ve parti kurulmuş, sendikalar aktif olarak çalışma yapmış ve Meclis-i Mebusân'a İttihat ve Terakki grubundan sosyalist mebuslar girmiştir.⁵⁷ Ancak yine aynı dönem içinde, İttihat ve Terakki henüz iktidara tam yerleşmeden, 1909 Haziran'ı ile Ağustos'u arasında Meclis-i Mebusân'dan bir dizi baskıcı kanun geçirilmiş, yükselen sol muhalefet bastırılmaya çalışılmıştır.⁵⁸ 1913 sonrası, yani Cemiyetin iktidara tam olarak hakim olduğu dönemde ise, "Sinop sürgününden Mondros Mütarekesine değin,

⁵³ Tunçay, s. 38-40.

⁵⁴ Tunçay, s. 46. Parvus'un bu konudaki eseri; *Türkiye'nin Can Damarı: Devleti Osmaniyenin Borçları ve Islahı*, Şems Mücellithanesi, İstanbul, 1331.

⁵⁵ 1914'de Rusya'ya kaçan Mustafa Suphi bu tarihten sonra sosyalist düşüncelere eğilim göstermiş, 1920'de yurt dışında iken Türkiye Komünist Partisi'ni kurmuş, ertesi yıl Türkiye'ye gelmiş, aynı yıl öldürülmüştür.

⁵⁶ Minassian, agm., s. 214.

⁵⁷ Bu dönemdeki meclis üyeleri için bkz. Güneş (Ed.), *Türk Parlamento Tarihi II, Meşrutiyete Geçiş Süreci*, Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, TBMM Vakfı Yayını, Ankara, 1996, s. 225-713.

⁵⁸ Paul Dumont, "Yahudi-Sosyalist-Osmanlı Bir Örgüt: Selanik İşçi Federasyonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, s.73-112.

Türkiye’de hiçbir solcu kıpırdanış olmamış⁵⁹, Cemiyet ile sol örgütler arasındaki ilişkiler düşmanca bir niteliğe bürünmüştür. Kaotik olarak da nitelenebilecek⁶⁰ ve siyaseten geniş özgürlükler sürecinde, yeni gazeteler, dergiler, yeni işçi örgütleri, bu örgütlerin faaliyetleri ve ülkeyi önemli ölçüde sarsan grev dalgası da görülmektedir. Bu dönemde İstanbul başta olmak üzere ülkenin birçok şehrinde basın yayın faaliyetlerinin hızla arttığı görülmektedir. 1907 ile karşılaştırıldığında, İstanbul’da 52 olan gazete ve dergi sayısının 1909’da 377’ye, ülke genelinde ise 120’den 730’lara çıktığı ve azınlıkların da rahatlıkla yayın yaptığı, örneğin Ermenilerin neredeyse her şehirde gazete yayınlamaya başladıkları dikkat çekmektedir.⁶¹

Bu dönemin özgürlük ortamında işçilerin başlattığı grev hareketleri her ne kadar kendiliğindenci ve genelde örgütsüz eylemler olsalar da⁶² ülke çapında etkileri büyük olmuştur. Kimi araştırmacılara göre sayısı elliyi aşkın⁶³, kimisine göre ise 100’ün üzerinde olan bu grevler, demiryolu ve deniz taşımacılığından, gıda, dokuma, deri, metal, madencilik, enerji sanayiine, konaklama hizmetlerinden daha birçok alana kadar bir çok işkolunda ve İstanbul, İzmir, Selânik gibi büyük şehirlerden, Anadolu ve Suriye’deki şehirlere kadar hızla yayılmış⁶⁴, önce daha çok ücretlerin artırılması, daha sonraki süreçte ise çalışma koşullarının iyileştirilmesini talep eden bu grevler, daha önce istedikleri şartlarda işçileri çalıştırmaya alışmış işverenleri, özellikle yabancı ortaklıkları önemli ölçüde sarsmış ve bu kuruluşlar hükûmet üzerinde baskı kurmuşlardır.

Avrupa diplomatlarının, özellikle Fransız ve İngilizlerin baskısı, uzayan grevlerin devlet maliyesine yük olmaya başlaması⁶⁵ ve ülkedeki sosyal ortamın giderek tehlikeli bir hâle gelmesi⁶⁶ Cemiyetin tavrını değiştiren temel neden olmuştur. Sonuçta “Meşrutî idare, daha başlangıcından itibaren bir çığ gibi karşısına dikilen bu olaylara karşı insafî davranmamış ve işçilerin üstüne polis ve asker göndererek grevleri zorla bastırmıştır.”⁶⁷ Ardından Tatil-i Eşgal Kanunu çıkarılarak grevlerin önüne set çekilmiştir. Uzlaşma girişimlerini zorunlu hâle getiren ve kamu çalışanlarına sendika yasağı getiren bu kanun amacına ulaşmış, grev dalgasının önüne geçilmiş, 1910’da yeni bir dalga ile

⁵⁹ Tunçay, s. 66.

⁶⁰ Koloğlu’na göre, bu dönemde basın alanındaki anarşinin sebebi, geçmişe ait basın ile ilgili yasaların ve uygulamaların hepsinin geçersizleşmesidir. Bkz. Orhan Koloğlu, *1908 Basın Patlaması, Gazeteciler Cemiyeti Bas-Haş Yayını*, İstanbul, 2005, s. 15-16).

⁶¹ Koloğlu, *age.*, s. 21.

⁶² Gülmez, *agm.*, s. 798.

⁶³ Gülmez, s. 797.

⁶⁴ Güzel, *agm.*, s. 811-815.

⁶⁵ Güzel, s. 815.

⁶⁶ Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu, Bir toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 379.

⁶⁷ Tunçay, s. 22.

karşılaşmışsa da grevler 1912'ye doğru sona erdirilmiştir. İttihat ve Terakki'nin denetlediği bir hükûmetin bu tutumunun aynı süreç içinde sol örgütlere, yayınlara ve faaliyetlere karşı da aynı kronolojik sırayla yöneldiği görülmektedir.

Sözkonusu dönemde, Cemiyet ile sol örgütler arasındaki ilişkinin bu seyre girmesinin temelinde yer alan bazı önemli ayrıntılara değinilebilir, iki önemli anlaşmazlık konusu üzerinde durmak gerekir. Bunlardan ilki, Osmanlı devletinin “anasır” konusunda iki taraf arasındaki yaklaşım farklılığıdır. Sosyalist terminolojide ulusal sorun (*millî mesele*) olarak bilinen bu konuda İttihat ve Terakki'nin 1908'de açıkladığı siyasi program eşit haklar prensibine dayanmaktaydı. Parti programındaki bu yaklaşım Cemiyetin bir Osmanlı ulusu oluşturma politikasının önemli bir halkasıydı. Ancak bu durum, sol örgütler ile ilişkide 1908 sonrası ilginç bir paradoksa yol açmıştır. Sosyalist fikirler taşıyan, ancak çoğu milliyetçi bir karaktere sahip sol örgütler İttihat ve Terakki'nin Osmanlı uyruklarına eşitlik ilkesini, sosyalizm mücadelesini sekteye uğratacağını düşünerek hoşnutsuzlukla karşılaşmışlardır. İkinci anlaşmazlık noktası, Osmanlı devletinin dış ekonomik ilişkileri konusundadır. İttihat ve Terakki kapitülasyonların kaldırılmasını isterken bir çok sosyalist örgüt, ülkenin dışa açılması açısından dış sermaye ve kapitülasyonlardan yana tavır almış,⁶⁸ buna gerekçe olarak, kapitalizmin geliştirilmesinin sosyalizm açısından zorunluluğu gösterilmiştir. ⁶⁹ İttihat ve Terakki'ye Osmanlı ulusu oluşturmak için eşit haklara sahip eşit uluslar amacını gerçekleştirme şansı ve zamanı tanımayan Sol; özellikle Balkan sosyalist hareketleri-bunlara “Osmanlıcı” Yahudi örgütü SİF dahil değildir-, 1908'de gelişmiş Balkan şehirlerinde, özellikle Selânik'te ve sonra İstanbul'da geniş bir grev dalgasıyla örgütlenmelerini yayarken, bir bakıma Balkanlardaki ulusal sorunun savaşıyla çözümünü de, Meclis-i Mebusân'ın örgütlenme ve işçi eylemlerini engelleyen baskıcı kanunlarının da şartlarını hazırlamışlardır.⁷⁰

Böylece 8 Ekim 1908'de çıkarılan ünlü Tatil-i Eşgal Kanun-u Muvakkatı gibi baskıcı bir kanunun gerekçesi de anlaşılabilir. Politik gelişmelerin bu yönde seyri eski müttefikleri giderek birbirinden uzaklaştırmıştır. Sosyalistlerin 'kurtarıcı İttihatçıların yönetimi diktatörlüğe dönüşmekte gecikmedi'⁷¹ şeklinde değerlendirdikleri sürecin bu kadar tek boyutlu olmadığını vurgulamak bu nedenle önemlidir ve bu inişli çıkışlı ilişkinin başka bazı ayrıntıları üzerinde durmak belki de bu yüzden gereklidir.

⁶⁸ Bu durum ile, bazı konularda dönemin sol örgütlerinin İttihatçılardan daha sağ bir noktada bulunduğunu özellikle vurgulamak gerek belki de.

⁶⁹ Adanır, a.g.m., s. 30.

⁷⁰ 1908 grevleri için bkz. Şehmus Güzel, "Tanzimattan Cumhuriyete İşçi Hareketi ve Grevler", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, ss.803-828; Gülmez, a.g.m., ss.792-802.

⁷¹ Haupt, *age.*, s.308.

İttihat ve Terakki'nin II. Meşrutiyetin ilânından sonra, özellikle 1910'lardan itibaren sol örgütlere karşı uyguladığı baskının bu çevrelerde hayal kırıklığı yaratması, belki de Cemiyetin 1908 öncesi özgürlük söylemindeki samimiyetidir. Sosyalist örgütlerden biri olan Selânik Sosyalist İşçiler Federasyonu'nun (SSİF) II. Enternasyonal bürosuna gönderdiği Temmuz 1909-Temmuz 1910 tarihli yıllık raporunda İttihat ve Terakki'nin 1908 öncesi durumu şöyle değerlendirilmektedir:

II. Abdülhamit döneminin olumsuzlukları sıralandıktan sonra)... Bereket, Avrupa'da gizli faaliyet gösteren ve sosyalistlerin de desteğini kazanan bir grup genç Türk (Jön Türk) grubu, bu devrime gebe olan toplumsal durumu değerlendirmeyi bildi. Makedonya ve Ermenistan devrimci komitelerinin de yardımlarıyla (...) 23 Temmuz 1908'de bir darbeyi gerçekleştirdiler. Meşrutiyeti ilan edip Osmanlı ulusunun sınıflarını kurtardıktan sonra idareyi ele geçirdiler.⁷²

Ancak aynı örgütün iki yıl sonraki benzer bir yazışmasında, İttihat ve Terakki için düşülen bir notta şöyle denmektedir: 'Jön Türkler gerici mi, yoksa Hürriyet ve İtilafçılar Abdülhamid yanlısı mı, değil mi? İnsan ne cevap vereceğini bilemiyor.' Sözkonusu örgütün, İttihat ve Terakki'yi bu dönemde 'iki yüzlü ve sinsî', ulusal soruna karşı kayıtsız bulması ⁷³ ancak bir türlü ideolojik olarak niteleyememesi İttihat ve Terakki ile sol ilişkilerindeki belirsizliğin bir yansıması olarak düşünülebilir belki de. İttihat ve Terakki ile Osmanlıcılık konusunda uyuşması gereken SSİF, S. Nahum imzalı, 1912 tarihli bir yazışmasında, İttihat ve Terakki'nin döneke politikasının kendisinin de işine yaramayacağını düşünmekte olduğunu belirtmekte ve şöyle demektedir: “*O sırada hükümeti kurmakla görevlendirilmiş bulunan ve daha önce II. Abdülhamit döneminin de sadrazamı olan Küçük Sait Paşa'yı kastederek) Eğer Bonapart havalarındaki şu Küçük Sait, Zat-ı şahaneleri pozitivist Ahmed Rıza beyefendiyi-Ahmet Rıza o sıra Meclis-i Mebusân Reisisdir- enseleyip sınıra kadar dipçikleyle dipçikleyle götürürirse şöyle gönül ferahlığıyla güleceğim.*” Bir yıl sonra aynı kişi İttihat ve Terakki'yi “Enternasyonalin en azılı cinsten zorba bozuntuları olarak niteliyecek ve Sosyalist Enternasyonalin bu partiye gösterdiği hoşgörünün anlamsızlığını belirtecektir.⁷⁴ Bu tarihte Marks'ın torunu Jean Languet'nin *Humanité*'deki bir makalesinde İttihat ve Terakki yöneticilerini 'İstanbul korsanları' olarak nitelmesi SİF'i fazlasıyla memnun etmiş olmalıdır.

Aslında dönemin bütün sol örgütleri için benzer bir durum vardır. Sözkonusu dönemde İştirakçi Hilmi de 1913'de Anadolu'ya sürülmüş ve bu

⁷² Haupt, s. 78.

⁷³ Haupt, s. 79, 80 ve 101, 167

⁷⁴ Haupt, s.144, 154.

sürgün 1918'de mütareke sonrasına kadar devam etmiştir.⁷⁵ Burada 1908 devrimi başlarındaki yakınlaşmanın ideolojik benzerliklerden çok pratiğin zorlamasıyla gerçekleştiğinin vurgulanması gerekir. Bunun sosyalist mücadeleye Türkiye koşullarını önemseyerek yaklaşan Hüseyin Hilmi'nin başını çektiği *İştirak Çevresi* ile İttihat ve Terakki'nin toplumsal gelişmelere bakışı arasında belki pratik zorlamalar dışında da paralellikler olmasına rağmen vurgulanması gerekir. Paralelliklerin temelinde ise önemli ölçüde aydınlanma değerlerinin sahiplenilmesi vardır.

Daha önce belirtildiği gibi, İttihat ve Terakki eşitlik ve özgürlük kavramlarıyla birlikte sosyal adalet ile ilgili kavramları ciddi olarak önemsemiş, Cemiyetin 1911 tarihli 4. kongresinde kabul edilen siyasî programda, 'Cins ve mezhep tefrik edilmeksizin herkes müsavat ve hürriyet-i tammaya malik ve aynı mükellefiyete tabidir'⁷⁶, ifadesiyle din, mezhep ve cins ayrımı olmaksızın herkesin eşit sayılması (Madde 9), İşçi-patron ilişkilerinin hakkaniyetle çözümü (Madde 13), Tarımı geliştirme, köylüleri destekleme (Madde 18), Herkese eğitim hakkı (Madde 16)⁷⁷ gibi maddeler bunu göstermektedir. Ayrıca herkese örgütlenme hakkı, basın özgürlüğü, farklı etnik unsurlara anadilde ilköğrenim özgürlüğünün savunulması da bunlara eklendiğinde, özelde *İştirak Çevresi*, genel anlamda dönemin Osmanlı sosyalist örgütleri ile uyushulduğu görülmektedir.

İştirak benzeri dergi ve gazetelerin yasal olarak yayınlanması, İttihat ve Terakki'nin sağladığı özgürlük ortamı sayesinde mümkün olmuştur. Belki Cemiyetin en azından bu fikirlere tahammül ettiği söylenebilir. Bu da yukarıda sözü edilen aydınlanma değerlerinin en azından bir dönem için sahiplenilmesiyle ilgilidir.

Sadece bir dönem, çünkü daha sonra bu tahammülün sona erdiği görülmektedir. Çatışmanın temel noktalarından birini İttihat ve Terakki'nin uygulamaya çalıştığı Osmanlılık politikası oluşturmuştur. Aslında sol anlayışa yakın olan bu politika, dönemin ulusal kimliğe sahip çıkmaya çalışan sol örgütleri tarafından eleştirilirken, Cemiyet –nedense– şovenist olmakla suçlanmıştır. Dönemin sosyalist önderlerinden Benaroya'nın anılarında 1912'deki durum şöyle değerlendirilmektedir: “*Cemiyet (İttihat ve Terakki) akıl dışı politikasıyla, haberi olmadan hastanın durumunun felç olmasına neden oluyordu. 1908 ibtilali artık unutulmuş, Osmanlılık ideolojisinin etkisi altında çizdiği yoldan çıkmıştı. İmparatorluk artık çökmeye başlıyordu.*”⁷⁸

⁷⁵ Hüseyin Hilmi 1918'de İstanbul'a dönmüş, 1919'da Türkiye Sosyalist Fırkasını kurmuştur. Aynı yıl *İdrak*'i çıkarmaya başlamıştır. Bu parti 1919-1921 arasında birçok grevi örgütlemiş, ama etkisi yavaş yavaş azalmıştır. Hilmi 1922'de öldürülmüştür. Tunçay, s. 48- 49.

⁷⁶ Tunçay, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1911 Kongresi Belgeleri, s. 564.

⁷⁷ İhsan Güneş (Ed.), *Türk Parlamento Tarihi I*, s. 348; Tunaya, s. 124.

⁷⁸ Haupt, *age.*, s.309.

Ermeni örgütlerle ilişki, zaten 1909 Adana isyanının bastırılmasıyla kopma noktasına gelmişti. Bu yüzden diğer Ermeni örgütlerine göre İttihat ve Terakki'ye daha yakın olan Taşnak Partisi Ermeni örgütlerden büyük tepki almaya başlamıştı. Bu koşullarda, kendini "inanmış bir sosyalist" olarak niteleyen Taşnak mebus Kırkor Zohrab, 1910 tarihli bir toplantıda, İttihat ve Terakki'ye yakın olmasının sebeplerini partililerine "*Osmanlı Anayasa Devrimi mükemmel değildi. Müslümanlar birkaç gün içinde, yüzyıllardır süregelen egemenliklerini yadsıyamazlardı. Onların arasında bizim gibi gerçek özgürlükçüler pek azdır ve hemen hemen hepsi o partiye (İttihat ve Terakki) bağlıdır ve bizim desteğimize ihtiyaçları vardır. O partinin kusurlarını benden fazla hiç kimse eleştirmemiştir. Ama bizim işbirliği edebileceğimiz daha liberali var mı?*" sorusuyla açıklama gereği duymuştur.⁷⁹

Görüldüğü gibi, sol örgütler için o dönemde bir seçenezsizlik vardır ve bu, kısa süre sonra İttihat ve Terakki ile kurulmuş bulunan gönülsüz ilişkinin zayıflayıp kopmasına neden olacaktır. 1908'de İttihat ve Terakki grubundan Meclise giren, ancak kısa bir süre sonra Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın kuruluş çalışmalarına önderlik eden dönemin önemli isimlerinden Vlahof da 1910'dan itibaren İttihat ve Terakki'ye tavrı almıştır. Vlahof, anılarında sözkonusu dönemde İttihat ve Terakki ile ilişkilerini şöyle anlatmaktadır: "*1910 sonbaharında Türk parlamentosunda yaptığım konuşmada hükümetin ve Jön Türk komitesinin Makedon halkına karşı düşmanca tavırlarını ortaya koyuyor ve genellikle Makedonların, özellikle de Jön Türkler'in keyfi yönetimine karşı çıkarlarını ve örgütlerini savunmak için mücadelelerini giderek şiddetlendiren işçilerin hoşnutsuzluklarını dile getiriyordum. Bu söylevle Jön Türk hükümetinin ekonomik, toplumsal ve siyasal eylem çizgisi karşısında baklı olarak öfke duyan Makedon halkının sözcülüğünü yaptım.*"⁸⁰

SSİF ise İttihat ve Terakki'yi çalışan kesimlere karşı ilgisizliği, birçok önemli meseleyi sürüncemede bırakması, eşit halklara-eşit haklar prensibini uygulamaktan kaçınması ile eleştiriyordu.

İttihat ve Terakki'nin iktidar dönemiyle ilgili olarak genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, öncelikle bu dönemin ilişkilerin zayıflayıp, ardından koptuğu bir zaman kesiti olduğu belirtilmelidir. Bu dönemde kendi içindeki kimi sol unsurları ve ittifak yaptığı bazı sol örgütleri kademe kademe kendinden uzaklaştıran (veya kaybeden) cemiyet, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı gibi gelişmelerle hem dar anlamda baskıcı, hem de artık sosyalizmle ilişkisi

⁷⁹ Bu savunmanın gerekçelerinden biri, muhafazakar aydın kesimin İttihat ve Terakki'ye yaklaşımıdır; örneğin, dönemin önemli entellektüellerinden biri sayılan Mehmet Selahattin'in sürgünde bulunduğu Mısır'da yayınladığı hatıratında İttihat ve Terakki için kullandığı bazı tabirler şöyledir: 'Eşhas-ı şerir', 'alçak reziller', 'caniler kabinesi', 'haşarat-ı erkume vd. Bkz. Mehmet Selahattin, *Bildiklerim; İttihat ve Terakki Cemiyetinin Maksad-ı Teessüs ve Suret-i Teşekkülü ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniy'e'nin Sebeb-i Felaket ve İnkasamı, Muhalif Hatıralar*, Haz. A. Birand-C. Okay, Vadi Yayınları, İstanbul, 2006, s.15, 22, 26, 144). Kırkor Zohrab'tan yapılan aktarma için bkz.Minassian, agm., s.220.

⁸⁰ Haupt, *age.*, s. 246.

olamayacak kadar “Türkçü” hâle gelen siyâsî bir çizgi ile muhalefeti etkisizleştirmeye çalışmıştır. Türkçülüğün Balkan Savaşlarından sonra ön plana çıkmasının nedeni, Tekeli’ye göre, Osmanlıcılık ve İslâmcılığın etkisinin azalmasıdır. Bu aynı zamanda Turancılığın da ortaya çıkış şartlarını hazırlamıştır.⁸¹

Yukarıda çizilmeye çalışılan kronolojik şemanın dışına çıkılacak bile olsa Cemiyetin pragmatizmine örnek olarak, “İktidardaki İttihat ve Terakki’nin” sosyalist örgütlerle ilişki kurmaya çalışmasının belki de son örneğinden söz etmek gerekmektedir. Savaşın sonlarına doğru sosyalist ilkelere göre bir barış antlaşması imzalanmasını sağlamak amacıyla Hollandalı ve İskandinavlı solcuların önyak olduğu, Rusların da desteklediği 1917 tarihli Stockholm Konferansına İttihat ve Terakki bir temsilci göndermiştir. İlk toplantıya Nissim Masliyah, Dr. Akil Muhtar ve Hüseyinzâde Ali, ikincisine de yine Masliyah ile birlikte Salah Cimcoz Stockholm’e gönderilmiş, “fakat bir Türk sosyalist partisini temsil etmek iddiasında olan bu “evcil-solcu” delegeler konferansa kabul edilmemiştir.⁸²

1918’de İttihat ve Terakki kapatıldıktan sonra ileri gelenlerinin bir kısmı yurt dışında çeşitli siyasal faaliyetlerde bulunmuştur. Özellikle Enver Paşa’nın başını çektiği Berlin’deki *Şark Kulübü* ve 1920’de buna bağlı bir grubun Bakü’de kurduğu *Türkiye Komünist Fırkası*, ertesi yıl Moskova’da katıldığı *İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı Kongresi*, 1920 tarihli *Şark Milletleri Kurultayı* gibi çalışmalar, Sovyetlerdeki Bolşevik yönetimin desteğini alarak Türkiye’ye dönmeyi amaçlayan pragmatik girişimler olarak değerlendirilebilir. Bu süreçte 1920’deki Mesai programı ve ardından *Halk Şurular Fırkası*⁸³ gibi örgütlenme denemeleri de olmuş, bu çabalar TBMM’deki Halk Zümresi’nin ve *Yeşil Ordu*’nun kuruluşlarına etkide bulunmuştur. Ancak bütün bu girişimler ve çalışmalar Cemiyetin yeniden toparlamasına yetmemiştir.

Sonuç

İttihat ve Terakki yıkılmakta olan bir imparatorluğu Batı’nın yeni yönetim tarzı ile devletin kendi içsel yönetim geleneklerinin henüz bozulmamış kurum ve anlayışları arasında bir sentez kurarak ayakta tutmaya çalışan bir cemiyettir. Bu temel amacı onu özgürlükçü olduğu kadar gelenekçi, ihtilâlcî olduğu kadar muhafazakâr yapmıştır. Bu özelliklerinin ortaya çıkışı dönemler ve şartlara göre değişmiştir.

⁸¹ Tekeli, agm., s. 1930.

⁸² Tunçay, *age.*, s. 47.

⁸³ “Mesai” ve Halk Zümreleri programı için, bkz. Mete Tunçay (Yay.Haz.), *Mesai Halk Şurular Fırkası Programı 1920 ve Halk Zümresi Siyasi Programı*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972.

Osmanlı yönetim geleneğinin tümünün değil, ıslahatçılığın ve yenilikçiliğin mirasçısı olan Cemiyet, bu mirasa daha özgürlükçü ve daha radikal unsurlar eklemiştir. Bu unsurlar Cemiyetin bazı noktalarda sol ile yakınlaşmasına, hatta bazı dönemlerde yollarının keşişmesine neden olmuştur. Ancak bu geçici bir yol birlikteliğinden öteye gitmemiştir. Bu ilişki henüz yeni oluşan ve “anasır”ın baskın ağırlığını, dolayısıyla milliyetçi öğeleri de taşıyan Osmanlı solu ile Tanzimat’la birlikte başlayan (ya da bu dönemde ivme kazanan) Osmanlı modernleşmesinin en eylemci kanadı arasındaki dönemsel şartların izini taşıyan bir ilişki olmuştur.

İttihat ve Terakki sol ideolojinin temel unsurlarını hiçbir zaman taşımamıştır. Ancak meşrutî yönetimin kurulmasını ve eşitlik, özgürlük gibi ilkeleri en azından 1908 devrimine kadar ciddi biçimde savunmuştur.

İttihat ve Terakki’nin devrimciliği tartışmalıdır belki, ama sosyalist olmadığı kesindir. 1918 sonrasının taktik gereksinimlerden kaynaklanan solculuğu ise ideolojik olarak hiçbir şey ifade etmemektedir. Zaten 1920’lerden sonra bir şekilde iktidara gelseydi, taşıdığı özelliklerle muhtemelen nasyonal sosyalist bir parti olur ve Almanya ile İtalya’ya yakınlaşırdı.

İttihat ve Terakki kadrolarının bir kısmının Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunda etkili olduğu kabul edilirse, Cemiyetin ideolojisinin bir kısmının II. Meşrutiyet döneminden sonra da yaşama imkânı bulduğu düşünülebilir. Ancak bundan sonraki, Osmanlıcılığı ve gelenekçiliği yanında nispi solculuğu da budanmış, sadece pozitivist Batıcılığı kalmış çok farklı bir İttihat ve Terakki’dir.

Kaynaklar

- ADANIR, Fikret (1995) Osmanlı İmparatorluğu’nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)* Ed. M. TUNÇAY, E. ZURCHER, İletişim Yayınları, İstanbul, 33-72.
- AHMAD, Feroz (1971) *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çev. N. ÜLKEN, Sander Yayınları, İstanbul.
- AHMAD, Feroz (1995) Osmanlı İmparatorluğu’nun son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)* Ed. M. TUNÇAY, E. ZURCHER, İletişim Yayınları, İstanbul, 13-32.
- AKŞİN, Sina (1987) *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- AKŞİN, Sina (1995) Siyasal Tarih (1789-1908), *Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Devleti 1600-1908*, Ed. Sina AKŞİN, 4. Basım, Cem Yayınları, İstanbul.
- AKÜNAL, Dündar (1985) Jön Türk Gazeteleri, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 850-856.
- BAYAR, Celal (1965) *Ben de Yazdım- Milli Mücadeleye Gidiş*, Cilt I, İstanbul, Baha Matbaası.

- 1327 *Senesinde Selanik'de Menkud İttihad ve Terakki Kongresine Takdim Olunan Muhtıra* (1327) Yay.Haz. Celal NURİ, İstanbul.
- CERRAHOĞLU, Ahmet (1975) *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, May Yayınları, İstanbul.
- ÇAVDAR, Tevfik (2008) *Bir İnkılabın Günbatımı 1908-2008*, İmge Yayınları, Ankara.
- ÇETİNKAYA, Y. Doğan (2004) *1908 Osmanlı Boykotu, Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- DEMİR, Halim (2005) *Yeraltından İktidara: İttihat ve Terakki: Darbeler ve Suikastler Tarihi*, Ozan Yayınları, İstanbul.
- DUMONT, Paul (1995) Yahudi-Sosyalist-Osmanlı Bir Örgüt: Selanik İşçi Federasyonu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)* Ed. M. TUNÇAY, E. ZURCHER, İletişim Yayınları, İstanbul, 73-112.
- GÜLMEZ, Mesut (1985) Tanzimattan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 792-802.
- GÜNEŞ, İhsan (Ed.) (1996) *Türk Parlamento Tarihi I, Meşrutiyete Geçiş Süreci*, Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, TBMM Vakfı Yayını, Ankara.
- GÜNEŞ, İhsan (Ed.) (1996) *Türk Parlamento Tarihi II, Meşrutiyete Geçiş Süreci*, Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, TBMM Vakfı Yayını, Ankara.
- GÜZEL, Şehmus (1985) Tanzimattan Cumhuriyete İşçi Hareketi ve Grevler, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 803-828.
- HANİOĞLU, M. Şükrü (1985) *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- HANİOĞLU, M. Şükrü (1985) Jön Türk Basını, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 844-850.
- HAUPT, George (1977) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler*, Çev. T. ARTUNKAL, Gözlem Yayınları, İstanbul.
- HÜSEYİN HİLMİ (1326) Şuray-ı Ümmet'e Cevap, *İştirak*, 6 Mart, 3: 49-51.
- İŞİN, Ekrem (1985) Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 371-376.
- İŞİN, Ekrem (1985) Osmanlı Materyalizmi, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 277-382.
- İnsaniyet* (İkinci serî) (1326) 18 Teşrinisani, 1: 1-2.
- İştirak* (1325-1328) İstanbul.
- KARAL, Enver Ziya (1996) *Osmanlı Tarihi*, Cilt IX, TTK Yayınları, Ankara.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, BERGE, Metin (1994) *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, Kebikeç Yayınları, Ankara.
- KOLOĞLU, Orhan (2005) *1908 Basın Patlaması*, Gazeteciler Cemiyeti Bas-Haş Yayını, İstanbul.
- MARDİN, Şerif (1964) *Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri 1895-1908*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- MARDİN, Şerif, (1985) 19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt II, İletişim Yayınları, İstanbul, 342-346.

- MARDİN, Şerif (1994) *Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler I*, Der. M. TÜRKÖNE, T. ÖNDER, 4. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MARDİN, Şerif (2000) *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, Der. M. TÜRKÖNE, T. ÖNDER, 7. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MEHMET Selahattin (2006) *Bildiklerim; İttihat ve Terakki Cemiyetinin Maksad-ı Teessüs ve Suret-i Teşekkülü ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’nin Sebe-i Felaket ve İnkısamı, Muhalif Hatıralar*, Haz. A. BİRAND, C. OKAY, Vadi Yayınları, İstanbul.
- MERİÇ, Cemil (1985) Batıda ve Bizde Aydının Serüveni, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul, 130-137.
- Meslek (1325) *İştirak*, İstanbul, 1: 1-2.
- MINASSIAN, A. Ter (1995) 1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923*, Der. Mete TUNÇAY-Erik Jan ZÜRCHER, İletişim Yayınları, İstanbul, 163-238.
- Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesi* (1333) Tanin Matbaası, İstanbul.
- Osmanlı Sosyalist Fırkası Beyanname ve Programı (1326) *İştirak*, Sayı 20, 2 Eylül, 281-284.
- PARVUS (Aleksander Israel Helphand) (1331/1914) *Türkiye’nin Can Damarı: Devleti Osmaniyenin Borçları ve Islahı*, Şems Mücellithanesi, İstanbul.
- RAMSAUR, E. E.(1972) *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Çev. N. ÜLKEN, Sander Yayınları, İstanbul.
- Sosyalistliğin Atısı (1325) *İştirak*, 3: 36-41; (1326) 5: 73-77.
- TEKELİ, İlhan (1985) Türkiye’de Halkçılık, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt VII, İletişim Yayınları, İstanbul, 1929-1934.
- TEKİN, Yusuf (2002) Türkiye’de İlk Sosyalist Hareket “İştirak Çevresi”nin Sosyalizm Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme, *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 57, Sayı 4, 172-184.
- TUNAYA, T. Zafer (1952) *Türkiye’de Siyasal Partiler 1859-1952*, İstanbul.
- TUNÇAY, Mete (Yay.Haz.) (1972) *Mesai, Halk Şurular Fırkası Programı 1920 ve Halk Zümresi Siyasi Programı*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- TUNÇAY, Mete (1978) *Türkiye’de Sol Akımlar 1908-1925*, 3. Basım, Bilgi Yayınları, Ankara.
- TUNÇAY, Mete (1985a) Türkiye Cumhuriyeti’nde Siyasal Düşünce Akımları, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt VII, İletişim Yayınları, İstanbul, 1924-1928.
- TUNÇAY, Mete (1985b) Osmanlı Devleti’nde Sol Akımlar ve Partiler, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt V, İletişim Yayınları, İstanbul, 1445-1452.
- TUNÇAY, Mete (1992) İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1911 Kongresi Belgeleri, *Tarik Zafer Tunaya’ya Armağan*, 557-570, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul.
- TUNÇAY, Mete-ZÜRCHER, E. Jan (Der.) (1995) *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul.